

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
Cluj-Napoca

TEZĂ DE DOCTORAT

Coordonator științific:

Prof. univ. dr. Rodica Marta (Petreu) Vartic

Candidat:

Drd. Sfirnă Ion Daniel

Cluj-Napoca

Octombrie, 2016

UNIVERSITATEA BABEȘ-BOLYAI
Cluj-Napoca

MIRCEA DJUVARA ȘI FILOSOFIA
DREPTULUI

Coordonator științific:

Prof. univ. dr. Rodica Marta (Petreu) Vartic

Candidat:

Drd. Sfirnă Ion Daniel

Cluj-Napoca

Octombrie, 2016

CUPRINS

INTRODUCERE	3
1. VIAȚA, OPERA ȘI FORMAREA INTELECTUALĂ	16
1.1 Familia, școala generală și liceul.....	16
1.2 Studiile universitare: influența maioreșciană și kantianismul.....	17
1.3 În anii Primului Război Mondial	20
1.4 Cariera politică și cariera universitară	21
2. PROLEGOMENELE LUI MIRCEA DJUVARA	
LA FILOSOFIA DREPTULUI.....	24
2.1 Două tendințe în filosofia dreptului la începutul secolului al XX-lea	24
2.2 Temeiurile fundamentului fenomenului juridic.....	29
2.2.1 Fundamentarea epistemologică a dreptului.....	29
2.2.3 <i>Lumea teoretică și lumea practică</i> în știința dreptului.....	41
3.COORDONATELE NEOKANTIENE ALE FILOZOFIEI DREPTULUI	
LA MIRCEA DJUVARA. DEFINIȚIA ȘI SFERELE CONCEPTUALE	
ALE DREPTULUI.....	48
3.1 Rădăcini și caracteristici ale neokantianismului lui Mircea Djuvara	48
3.2 Mircea Djuvara și „teoria cunoașterii”.....	53
3.2.1 Mircea Djuvara și <i>Critica rațiunii pure</i>	55
3.2.2 Mircea Djuvara și <i>rațiunea practică</i>	59
3.3 Coordonatele kantiene ale filozofiei dreptului lui Mircea Djuvara.....	64
3.4 Definiția dreptului. Drept și morală.....	68
3.5 „Dreptul rațional” și „Dreptul pozitiv”	76
3.6 Raționalitatea dreptului la Mircea Djuvara și la Eugeniu Sperantia.....	82
3.7 Raționalitatea „dreptului rațional” și cea a „dreptului pozitiv”.....	89

4. RELAȚIA DINTRE DREPT ȘI SOCIOLOGIE ÎN CONCEPȚIA	
LUI MIRCEA DJUVARA.....	95
4.1 Dreptul și realitățile sociale.....	95
4.2 Metoda generalizării juridice.....	97
4.3 Dreptul pozitiv și sociologia.....	105
4.4 Gândirea juridică și gândirea sociologică	111
5. REFLECȚII ASUPRA NECESITĂȚII FUNDAMENTĂRII	
RAȚIONALE A DREPTULUI ÎN CULTURA ROMÂNĂ.....	121
5.1 Ipoteze.....	121
5.2 Dimensiunea rațională a dreptului: „fondul rațional” pentru „formele pozitive”	122
5.3 Tezele fundamentale ale unei filosofii juridice	129
5.4 Mircea Djuvara: adept al ideologiei junimiste?.....	135
5.5 „Fondul” și „formele” Constituției de la 1923	139
5.5.1 Postulatele dreptului constituțional.....	142
5.5.2 Problema de „fond” a dreptului constituțional	145
5.5.3 Formele puterii legiuitoare	148
5.5.4 „Raționalitatea” și „pozitivitatea” formelor constituționale.....	155
6. CONCEPTELE FUNDAMENTALE ALE DREPTULUI ÎN OPERA	
FILOSOFICĂ A LUI MIRCEA DJUVARA (dicționar de concepte).....	159
CONCLUZII.....	167
BIBLIOGRAFIE	173
ANEXE	181

REZUMAT

Cuvinte cheie: drept rațional, drept pozitiv, filosofia dreptului, doctrina neokantiană a dreptului, enciclopedia juridică, dreptul constituțional

Mircea Djuvara este primul filosof român care, prin recurs la epistemologia (neo)kantiană, a determinat cadrele formale necesare pentru autonomia cunoașterii juridice și pentru constituirea dreptului ca disciplină, ce se află, date fiind complexitatea sa și relațiile cu celelalte discipline majore (morală, sociologia, psihologia, biologia, fizica, matematica), în vârful „rânduirii ierarhice a științelor”¹. Mircea Djuvara este, potrivit lui Nicolae Culic, și teoreticianul care „a contribuit, (...) la dobândirea de către drept a conștiinței de sine”².

Evoluția profesională. Mircea Djuvara s-a născut la București în anul 1886 (18/30 mai), fiu al Esterei (născută Păianu) și al lui Traian Djuvara. În arborele genealogic al tatălui său (reprodus în Anexa 1 a lucrării) (1855-1906), de origine aromână și de profesie jurist, se mai regăsesc numele altor patru juriști: Trandafir (III) (1856-1935) și Alexandru Djuvara (1858-1914), veri primari ai lui Traian, Radu Djuvara (1881-1968), văr al lui Mircea, și Neagu Djuvara (n. 1906) – care a obținut doctoratul în drept la Paris în 1940, nepot al lui Mircea. Trandafir Djuvara (III)³ a avut o impresionantă carieră diplomatică, iar Alexandru Djuvara a fost ministru de externe al României între 1909 și 1910. În atare condiții, era natural ca Mircea Djuvara să urmeze o carieră juridică. El a urmat, inițial, „Școala Primară nr. 4” din București. După terminarea acesteia a mers la Liceul „Gheorghe Lazăr” din București, pe care l-a absolvit în vara anului 1906, an în care și-a pierdut tatăl.

Mircea Djuvara s-a înscris la Facultatea de Litere și Filozofie din București în 1906. Un rol determinant în formarea sa intelectuală l-a avut, din acel moment, Titu Maiorescu și *Cursul de istoria filozofiei contemporane* pe care acesta l-a predat la Universitatea din București între anii 1884 și 1909. În cuvântarea ținută cu ocazia comemorării profesorului său, pe 18 februarie 1940,

---

¹ Mircea Djuvara, *Contribuții la teoria cunoașterii juridice. Spiritul filozofiei kantiene și cunoașterea juridică*, în *Eseuri de filozofie a dreptului*, studiu introductiv, selecția textelor și note de Nicolae Culic, București, Editura Trei, 1997, p. 297. Partea a doua a acestei scrieri este constituită din lecțiile susținute la Facultățile de Drept ale Universităților din Berlin, Viena și Marburg în cursul lunii ianuarie a anului 1942.

² Nicolae Culic, „Mircea Djuvara – teoretician și filosof al dreptului”, studiu introductiv la *Eseuri de filozofia dreptului*, p. 39.

³ În 2009 a apărut la Editura Institutul European din Iași sub semnătura lui Trandafir G. Djuvara cartea *Misiunile mele diplomatice (1887-1925)*.

Mircea Djuvara mărturisea: „Am fost elev al lui Titu Maiorescu: mă mândresc cu aceasta și îi sunt recunoscător ca aceluia care a pus temelul formării mele intelectuale”⁴. Afirmția nu este una formală, evocarea conține informații importante pentru exegeza operei filosofice djuvariene.

Filosofia kantiană, trecută prin lecturile și dezvoltările neokantienilor clasici (Johann Gottlieb Fichte, Johann Friedrich Herbart) și prin cele ale membrilor Școlii de la Marburg (Hermann Cohen, Paul Natorp, Rudolf Stammler), a reprezentat pentru Mircea Djuvara principala sursă ideatică și metodologică în fundamentarea *dreptului rațional*. Asimilarea criticismului kantian a început în anii de studenție sub îndrumarea lui Titu Maiorescu, iar primele studii în care Mircea Djuvara a expus și analizat ideile filosofului german au fost publicate în *Convorbiri literare* începând cu 1909, an în care a absolvit atât Facultatea de Litere și Filozofie, cât și Facultatea de Drept la care se înscrișese în paralel. Până în 1912, Djuvara a publicat în paginile revistei junimiste studii precum: „Mode noi în filozofie: pragmatismul” (1909)⁵, „Idealism și filozofie” (1910); „Două tendințe în filosofia contemporană” (1911); „Câteva considerațiuni asupra naturii spațiului și timpului” (1911); „Schimbarea. Centru al unei noi filosofii” (1912); „Filosofia contemporană și dreptul. Câteva principii de filozofie a dreptului, după doctrina kantiană” (1913).

Opțiunea kantiană nu a fost predeterminată în cazul lui Mircea Djuvara de influența maioreșciană, ci cultivată și modelată de profesor, adaptată de însuși Mircea Djuvara pe propriile interese epistemologice și pe necesitatea analizei logico-filosofice a cunoașterii juridice.

În perioada studiilor de la Paris, începute în 1909, după îndeplinirea serviciului militar în țară, Mircea Djuvara a frecventat, până în 1913, atât cursuri de drept – domeniu în care a obținut titlul de doctor, cât și cursuri de filozofie, matematică, medicină, sociologie și psihologie. În acești patru ani, a făcut și călătorii pentru studiu în Germania, unde a audiat, de asemenea, prelegeri din diferite domenii. După cum reiese și din paginile tezei sale de doctorat, deschiderea și interesul său pentru varii discipline era din rațiuni epistemologice.

Idei centrale. Opera lui Mircea Djuvara este formată din ample teoretizări ale fondului rațional al dreptului și incursiuni analitice de legitimare a cunoașterii juridice. Există câteva idei care străbat toate scrierile majore ale lui Mircea Djuvara. Cele mai importante trei sunt: (1) existența unui drept rațional care dă consistență și validează, filosofic și științific deopotrivă,

---

⁴ Cuvântarea a fost publicată în: Mircea Djuvara, „Titu Maiorescu profesor de filozofie”, în „Revista de Filozofie”, nr. 1, ianuarie-martie, 1940, p. 39. Numărul revistei a fost dedicat comemorării lui Titu Maiorescu.

⁵ Studiul a fost editat, în același an, și la Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl” din București.

dreptul pozitiv; (2) dreptul se definește prin aspirația îndeplinirii idealului de justiție și, implicit, pe coexistența libertăților; (3) inclusiv ideea de națiune și ideea de *fond juridic* trebuie legitimate prin raportare la „dreptul rațional”, când se au în vedere schimbările constituționale majore și „modernizarea” instituțiilor juridice.

În *Drept rațional, izvoare și drept pozitiv*, Mircea Djuvara distinge între „ideea regulatoare de justiție” (ca postulat fundamental al oricărei cugetări juridice) și „ideea materială pe care o persoană sau o societate și-o poate face la un moment dat despre justiție, în raport cu starea de fapt a societății în acel moment”. În baza acesteia, consideră că „dreptul însuși este justiție în esența lui și că orice organizare socială nu poate avea ca scop decât o realizare a dreptului și deci a justiției, în înțelesul cel mai cuprinzător și mai adânc al acestei expresii”⁶. El ajunge, astfel, la următoarea definiție:

„Este de altfel inexact a se spune că «dreptul» sau «justiția» ar avea «scopuri», că dreptul ar avea scop pe lângă justiție și interesul general și alte asemenea: justiția e un scop în sine, fiind cea mai înaltă valoare rațională a vieții practice, iar dreptul o realizează conform cu contingentele istorice și sociale. Dreptul nu are ca scop nici «utilitatea», nici «solidaritatea socială» (Duguit), nici «conservarea societății» (A. Ravà, *Lezione di Filosofia del Diritto...*), nici «armonia socială» (Bonnecase, *La notion de droit en France au dix-neuvième siècle*, 1919), nici «progresul social» (G. Renard), nici «binele comun temporar» (Dabin, *La Philosophie de l'ordre juridique positif*), nici chiar «valori sociale» (Windelband, Rickert, Lask, Radbruch, W. Sauer, Rümelin, Jerusalem, Meyer, Binder, Wielikowski, Kaufmann etc.); el «stă» într-o anume măsură în toate acestea, fiind coordonare rațională a tuturor libertăților morale și, prin aceasta, valoare etică culturală” (Mircea Djuvara, *Le fondement du phénomène juridique. Quelques réflexions sur les principes logiques de la connaissance juridique*, Paris, 1913, și *Teoria generală a dreptului*, 1930, București, 3. vol., *Drept rațional, izvoare și drept pozitiv*, 1934).

Etape de creație. Deși abordează, inerent pluridisciplinar și din unghiuri filosofice variate, toate temele și ramificațiile majore ale teoriei generale a dreptului, opera lui Mircea Djuvara are un caracter sistematic, datorat mai ales constantelor, fundamentărilor logice și metodologice de factură (neo)kantiană. Are, de asemenea, și caracter organic. Evoluția sa în timp nu a cunoscut auto-contradicții majore, dar din punct de vedere conceptual a înregistrat câteva schimbări semnificative, în funcție de care putem distinge două etape ale creației.

---

⁶ Mircea Djuvara, *Drept rațional, izvoare și drept pozitiv*, în Djuvara, Mircea, *Teoria generală a dreptului. Izvoare și drept pozitiv*, Cuvânt introductiv de Barbu B. Berceanu, ediție îngrijită de Marius Ioan, București, Editura ALL BECK, 1995, p. 504.

Prima etapă este cuprinsă între 1909, anul debutului în volum cu eseu *Mode noi în filozofie: Pragmatismul*⁷, și 1930, când Mircea Djuvara a publicat *Teoria generală a dreptului (Enciclopedia juridică)*⁸, lucrare ce are la bază cursul, numit similar, pe care autorul l-a predat la Facultatea de Drept din București în anul universitar 1927-1928. În scrierile din acest interval, teoreticianul și filosoful distinge între „dreptul natural” și „dreptul pozitiv”, dimensiuni ale dreptului insuficient întemeiate teoretic și rațional, în opinia sa, atâta timp cât nu există raporturi între ele și nu sunt puse în relație de complementaritate, ci doar concepute antagonic, precum în „Școala dreptului natural”, în „Școala istorică”, în teoriile „Utilitarismului juridic” sau în cele ale „Pozitivismului juridic”. Mircea Djuvara a propus o relație mai complexă între cele două dimensiuni, cu elemente implicite de continuitate, prin intermediul criticismului kantian și al dezvoltărilor logice și juridice ale neokantienilor din Școala de la Marburg, încă din teza de doctorat⁹, susținută în 1913 la Sorbona și publicată în același an, de asemenea, la Paris.

Prima etapă a concepției filosofice a lui Mircea Djuvara este formată din lucrările antebelice, care au caracterul unor prolegomene filosofice, și *Teoria generală a dreptului (Enciclopedia juridică)*. În scrierile antebelice, neglijate de exegeții operei lui Mircea Djuvara, sunt prestabilite principalele direcții de cercetare pe care filosofia dreptului le impune ca necesare în știința dreptului. Ultima parte a *Teoriei generale a dreptului*, numită „Elementul rațional în drept”, reprezintă începutul problematizării relației dintre fondul rațional al dreptului și izvoarele sale pozitive, respectiv problematizarea consolidării raționale a dreptului pozitiv.

Teza de doctorat publicată în 1913 reprezintă „proba de maturitate intelectuală” a lui Mircea Djuvara și, implicit, scrierea din care decurg majoritatea ideilor (p)reluate mai târziu, fiind puține „discontinuitățile” în gândirea sa. În acest sens, am descris analitic evoluția și dezvoltarea ideilor în trecerea lor de la o etapă la alta și am analizat nuanțările și ramificațiile acestora din scrierile deceniilor patru și cinci, iar în urma acestui demers am concluzionat că

---

⁷ Mircea Djuvara, *Mode noi în filozofie: Pragmatismul*, București, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, 1909. Studiul a apărut și în Revista *Convorbiri literare*, nr. 7, 1909, pp. 765-775. Eseul este și primul menționat în broșura, întocmită de Mircea Djuvara însuși, *Publicațiile profesorului Mircea Djuvara până în iunie 1941*, Editura Imprimeriile Independența, București, 1941, 14 p.

⁸ Mircea Djuvara, *Teoria generală a dreptului (Enciclopedia juridică)*, 3 volume, București, Editura Librăriei „Socec & Co., S.A.”, în colecția *Biblioteca universitară de drept „Pandectele române” sub conducerea d-lui C. Hamangiu*, 1930. Lucrarea a fost reeditată în ediția: Mircea Djuvara, *Teoria generală a dreptului (Enciclopedia juridică) / Drept rațional, izvoare și drept pozitiv*, cuvânt introductiv de Barbu B. Berceanu, ediție îngrijită de Marius Ioan, București, Editura ALL, 1995 (1999 a doua ediție).

⁹ Mircea Djuvara, *Le fondement du phénomène juridique. Quelques réflexions sur les principes logiques de la connaissance juridique*, Paris, Librairie Sirey, 1913.

Fundamentul fenomenului juridic reprezintă *prolegomenele* lui Mircea Djuvara la concepția sa filosofică prin care avea să impună teoretic dreptul rațional. Teza sa de doctorat, editată în anul 1913, nu s-a bucurat, până acum, de exegeză, fiind omisă atât de comentatorii interbelici, cât și de cei din ultimele două decenii, astfel încât nici Nicolae Bagdasar și nici Nicolae Culic sau Dumitru-Viorel Piuitu nu o analizează propriu-zis. Ea trebuie considerată, însă, ca parte incipientă a sistemului teoretic al lui Mircea Djuvara. Din analiza ei reiese caracterul coerent, omogen și organic al operei lui Mircea Djuvara.

Cea de-a doua etapă începe în 1933, odată cu apariția cărții *Drept rațional, izvoare și drept pozitiv*¹⁰, care cuprinde dezvoltarea ideilor expuse în raportul pe care autorul l-a prezentat Primului Congres Internațional de Filozofie a Dreptului și Sociologie Juridică (Paris, octombrie 1933). Este momentul în care Mircea Djuvara introduce conceptul de „drept rațional”, construct teoretic prin care îl va substitui pe cel de „drept natural” și pe care îl va considera determinant în legitimarea „dreptului pozitiv”.

Nu putem vorbi de o mutație teoretică propriu-zisă în trecerea de la o etapă la alta, ci de o cristalizare conceptuală. În *Teoria generală a dreptului*, Mircea Djuvara contată că în urma unor analize riguroase, realizate în baza premiselor filozofiei neokantiene și în spiritul acesteia, se poate confirma că „există un drept natural cu conținut variabil”, în condițiile în care „metoda rațională de apreciere constituie o formă pură, care se aplică, perpetuu aceeași, instituțiilor juridice existente, perpetuu schimbate după împrejurările de fapt (economia societății respective)”¹¹. „Dreptul natural cu conținut variabil” va deveni „dreptul rațional” în lucrarea care deschide, după cum am menționat anterior, cea de-a doua etapă din evoluția operei lui Mircea Djuvara.

Dacă în prima etapă scrierile de teoria dreptului alternează și/ sau se întrepătrund cu cele de filosofia dreptului, având relativ aceeași pondere din punct de vedere cantitativ în opera lui Mircea Djuvara, în cea de-a doua etapă, adică de la jumătatea anilor treizeci până la finalul vieții (1944), filosoful și juristul se va ocupa cu predilecție de fundamentarea epistemologică a unei științe autonome a dreptului. În acest punct se întâlnește cu reputatul teoretician Hans Kelsen, care a construit o *Doctrină Pură a Dreptului* „eliberată de orice ideologie politică și de toate

---

¹⁰ Mircea Djuvara, *Drept rațional, izvoare și drept pozitiv*, București, Editura Librăriei „Socec & Co., S.A.”, în colecția *Biblioteca universitară de drept „Pandectele române” sub conducerea d-lui C. Hamangiu*, 1933. Reedată în 1995 și 1999 – vezi nota 4.

¹¹ Djuvara, Mircea, *Teoria generală a dreptului. Izvoare și drept pozitiv*, ed. Cit., p. 404.

elementele științei naturii, conștientă de legitatea proprie a obiectului ei și în acest fel conștientă de specificitatea ei”¹², obiectiv împărtășit și de filosoful și juristul român.

Spus în mod sintetic, în lucrarea de față ne propunem să deschidem șapte paliere de analiză care au ca obiect următoarele caracteristici și nuclee teoretice ale operei lui Mircea Djuvara, cu similitudinile și diferențele lor din cele două etape : (1) exegeza kantiană pe care filosoful o întreprinde încă de la primele scrieri și specificul neokantian spre care evoluează perspectiva sa; (2) coerența fundamentării raționale a „fenomenului juridic”, a „realității juridice” și a „ideii de justiție”; (3) relațiile structurale și axiologice dintre drept și morală; (4) angajamentul epistemologic prezent în toate demersurile sale de conceptualizare și de validare științifică a teoriilor pe care le-a propus sau la care a făcut recurs; (5) precizia conceptuală, anvergura, actualitatea, valabilitatea și fecunditatea metodologiei sale; (6) teoretizarea „dreptului rațional”, devenit fundamental diferit de „dreptul natural”, și punerea sa în raport cu „dreptul pozitiv”, căruia filosoful îi atribuie, astfel, un suport logic ce-i legitimează și/ sau limitează pozitivitatea; (7) importanța culturală a acestei opere filosofice în interbelicul românesc și autonomia concepției sale în raport cu politica și ideologia în genere.

Mircea Djuvara a creat un sistem dinamic, dreptul având ca *limită*, spre care tinde continuu, idealul de *justiție*, pe care dreptul pozitiv nu-l poate atinge niciodată, dar pe care îl are ca reper și spre care converge în mod rațional, adecvat la realitățile istorice și sociale ale națiunii în care este aplicat de diferitele organe ale statului. În acest sens, Mircea Djuvara postulează „identitatea de structură internă în logică a moralei, a dreptului rațional și a dreptului pozitiv”¹³, afirmând: „Pentru a face o apreciere în morală și drept, trebuie însă tocmai să pornim la cercetare cu presupunerea necesară că nu se pot emite aprecieri etice decât numai față de persoane libere. Orice cunoștință etică individuală presupune astfel **legea generală și universală a libertății**, ca un postulat și o condiție esențială a minții noastre”¹⁴.

Dreptul rațional este cheia de boltă a sistemului de gândire al lui Mircea Djuvara, fiind, totodată, piatra unghiulară a (re)definirii principalelor concepte pe care își întemeiază filosofia dreptului. El este fundamentat, dat fiind că este clădit pe principii etice (în sens kantian) și presupune identitatea de structură internă cu morală, pe cinci principii esențiale: **libertatea**,

---

¹² Hans Kelsen, *Doctrina Pură a Dreptului*, traducere de Ioana Constantin, București, Editura Humanitas, 2000, p. 5.

¹³ Mircea Djuvara, *Precis de filozofie juridică. Tezele fundamentale ale unei filozofii juridice*, în *Eseuri de filozofie a dreptului*, p. 182.

¹⁴ *Idem*, p. 190.

dreptul și obligația, ideea/ idealul de justiție, persoana juridică. Primele patru sunt și „comandamente etice”, care „se impun prin sine, prin faptul că le concepem cu mintea, și nu depind de altceva, constituind adevărate imperative ele sunt în acest sens «incondiționate». Trebuie să realizăm **binele și justiția** pentru ele însele, acest imperativ al minții nu e impus din afară de vreo lege necesară a naturii, ci e conceput în mod liber de rațiunea noastră. Suntem obligați să ne supunem moralei și justiției nu pentru a realiza un scop superior, ci pentru valoarea lor în sine. Tot astfel trebuie să ne supunem chiar și prescripțiilor dreptului pozitiv, nu numai din spirit de oportunitate, dar înainte de toate printr-o «obligație» superioară pe care o avem în această privință”¹⁵. Mircea Djuvara consideră, în spiritul filosofiei kantiene, că aceste comandamente etice exprimă un „*Sollen* spiritual”, un comandament al rațiunii formulat ca drept și obligație, dat fiind că pentru orice drept există o obligație aferentă, valabil prin sine ca atare, și un *Sollen* cu înțelesul unei condiții care *trebuie* realizată spre a se evita un rău sau a se obține un folos. Acest *Sollen* se opune lui *Müssen*, care exprimă constrângerea printr-un fenomen al naturii. În această diferență consistă și statul științei juridice, diferit de cel al științelor naturii.

Libertatea reprezintă o condiție a gândirii juridice și a eticului, având același statut pe care îl are determinismul în științele naturii. Valorile etice pe care se clădește dreptul rațional sunt valori necondiționate, „valori supreme”, valori în sine. Totodată, ele nu constituie mijloace pentru a atinge alte scopuri, ci scopuri în sine. *A priori*, în sens kantian, sunt și **ideile de datorie/ obligație și drept**. Ele nu se pot fi „scoase prin abstracție din experiență”, ci sunt însăși condiția logică a oricărei experiențe etice. Rațiunea, consideră Mircea Djuvara, constituie experiența etică prin idei generale, în același mod în care constituie și experiențele științelor despre natură, însă prin valori analoge¹⁶.

În ceea ce privește **justiția**, ea este pentru Mircea Djuvara „scopul dreptului”, un imperativ categoric impus de rațiune, care presupune dezvoltarea valorilor spirituale prin realizarea lor în conștiințele morale, ce necesită și, totodată, postulează activitatea liberă a persoanelor. Justiția și dreptul sunt concretizarea activității morale, însă dreptul nu se confundă cu morala, deși au aceeași structură a valorilor, întrucât vizează numai acțiunile sociale, care implică un *celălalt*, o a doua persoană juridică, față de care individul deține un set de obligații și drepturi, toate

---

¹⁵ *Idem*, p. 186.

¹⁶ Mircea Djuvara, *Despre autonomia cunoștinței morale și juridice*, în *Eseuri de filozofie a dreptului*, p. 79.

dezvoltate, în plan rațional, pe baza ideii de libertate. În funcție de ideea de justiție sunt coordonate și structurate coerent și rațional activitățile individului într-un mediu liber.

Ideea de justiție reprezintă categoria constitutivă a dreptului, este garanția rațională a funcționării dreptului în genere și, implicit, a dreptului pozitiv. După cum am văzut anterior, „dreptul însuși este justiție în esența lui”. Justiția nu este numai ideea centrală, cheia de boltă, a dreptului, ci este și idealul său.

Am avut în vedere pe întregul parcurs al lucrării idee potrivit căreia inclusiv ideea de națiune și ideea de *fond juridic* trebuie legitimate prin raportare la „dreptul rațional”, când se au în vedere schimbările constituționale majore și „modernizarea” instituțiilor juridice și ne-am organizat întreaga demonstrație în funcție de ea.

În capitolele unui și doi ale lucrării am realizat o descriere a evoluției intelectuale a lui Mircea Djuvara, reliefând acele trăsături care vin în susținerea ipotezelor reflecției din capitolul al cincilea. Am urmărit dinamica ideilor și conceptelor de portanță din opera lui Mircea Djuvara care pot fi valorificate și din unghiul de vedere al filosofiei culturii în genere. Astfel, am considerat vitale evidențierea influenței maioresciene și relevarea dezvoltării unei concepții neokantiene proprii. Din a doua etapă a scrierilor lui Mircea Djuvara, mai fidel kantiene decât cele din prima, transpare crezul în natura facultății rațiunii pure de a fi prin ea însăși practică”. Pe baza acestui postulat, neokantianismul său va evolua atât în direcția „orientării logiste” (Școala de la Marburg – Cohen, Nartop, Cassirer), cât și spre „criticismul valorist” (Școala de la Baden). Această bivalență neokantiană l-a ajutat să evite „dogmatismul” logist și să dezvolte într-un mod original teoria „dreptului rațional”.

În capitolele trei și patru am descris analitic ce înseamnă raționalitatea dreptului rațional și raționalitatea dreptului pozitiv, dar și care sunt relațiile dintre drept și morală și dintre drept și sociologie. Flexibilitatea și dinamica dreptului rațional, care presupune un proces continuu de raționalizare, indică prezența unei pozitivități care nu este altceva decât modul de adecvare la realitățile date și, implicit, operarea cu datele empirice. Legătura dintre drept și sociologie întărește locul dreptului în ierarhia științelor, ierarhie invocată de Djuvara în *Precis de filozofie juridică* și *Contribuții la teoria cunoașterii juridice*.

În ceea ce privește relația dintre drept și sociologie, esențială în economia surprinderii „pozitivității” dreptului, am constatat că există câteva repere prin care dreptul rațional stabilește și păstrează contactul cu realitățile cotidiene, oferind, totodată, cadrele formale pentru cunoașterea

realităților juridice. În procesul de cunoaștere a realităților sociale sunt luate în considerare, „în virtutea unei exigențe de justiție”, cauzalitatea prin libertate și ideile raționale de drept și obligație, fiindcă numai astfel se consolidează o securizare a juridicului și o ordine în rândul nevoilor sociale. Pentru respectarea acestei „ordini”, dreptul pozitiv acționează în virtutea conlucrării jurisprudenței cu principiile dreptului rațional, care stabilește criteriile obiectivității, astfel încât deciziile să nu aibă un caracter arbitrar și nici să nu fie urmarea unor aplicații mecanice a normelor date, de etică sau de tradiție. Corpusul de legi este un organism viu, în continuă dezvoltare, asimilare și raționalizare.

Activitatea juridică de interpretare a normelor juridice conține, în mod inevitabil, o alterare și o lărgire a sferei de aplicare a normelor raționale sau a celor provenite din izvoare. Putem afirma, sintetizând argumentele lui Djuvara, că pozitivitatea conferă mobilitatea adaptării și aplicării normelor generale, iar raționalitatea le verifică raportându-le la ideea de justiție și controlându-le logic, prestabilind, astfel, și ordinea invocată de autorul eseului *Drept și sociologie*. Aceste lucruri devin și mai evidente în momentul în care observăm și acceptăm ca dovadă că „evoluțiilor și revoluțiilor sistemelor existente de drept pozitiv, (...) nu se pot niciodată cristaliza în forme definitive”, ia atunci când tind spre asta, în virtutea schimbărilor sociale și ideologice care survin în istorie, „ele ajung să intre în conflict cu exigențele justiției”¹⁷. Această „cristalizare în forme definitive” este o capcană, din punctul de vedere al lui Djuvara, a dreptului natural.

În capitolul al cincilea am întreprins o reflecție în care am urmărit să determinăm raționalitatea și pozitivitatea fondului juridic. Am început acest capitol printr-o sinteză în care am urmărit să stabilim relațiile de analogie între binomul „drept rațional”-„drept pozitiv” și „fondul” și „forme” sistemului juridic și constituțional din România.

În plan teoretic, această problemă se poate reduce la un set de ecuații între drept și sociologie, între „dreptul rațional” și „dreptul pozitiv”, fiindcă se poate considera că primul este decisiv în fundamentarea rațională a *fondul* celui de-al doilea, iar cel de-al doilea reprezintă *forme* prin care dreptul, în genere, este adecvat și aplicat la realitățile date. Aceste relaționări sunt importante și în economia modernizării instituțiilor juridice. În concret, lucrurile sunt mult mai nuanțate, mai ales că „pozitivitatea” presupune un spectru larg de atribute și de moduri de raportare la presiunea și interesele sociale. O sintagmă precum „voința poporului” ridică

---

¹⁷ Mircea Djuvara, *Drept rațional, izvoare și drept pozitiv*, p. 301.

probleme care depășesc aceste ecuații teoretice. Această „voință a poporului” poate fi conceptualizată filosofic, prin mijloacele pe care le pune la dispoziție intuiționismul lui Henri Bergson – pe care Djuvara îl citise și asimilase în teoriile sale, însă nu poate reprezenta un criteriu total raționalizabil, în relația generală pe care am propus-o.

Atâta timp cât ne-am raportat la scrierile majore de filosofia dreptului ale lui Mircea Djuvara – anume la teza sa de doctorat, la *Drept rațional, izvoare și drept pozitiv*, la *Precisul de filozofie juridică* și la celelalte lucrări și eseuri din deceniile patru și cinci – am putut stabili rațional conexiunile cu realitățile sociale prin intermediul dreptului pozitiv, care pentru a le obiectiva face apel în permanență la fondul său, care nu este altceva decât „dreptul rațional”. Cele două dimensiuni ale dreptului sunt interdependente, iar relațiile aferente acestei caracteristici le conferă atât obiectivitate rațională, fundamentată pe postulate etice, cât și dinamica adaptării la evoluția liniară sau sinuoasă a societății, atât în plan politic și social, cât și în plan umanist în genere.

În scrierile conjuncturale, care din punct de vedere cronologic se află între teza de doctorat și celelalte scrieri enumerate mai sus, apar alte două dimensiuni care trebuie luate și ele în seamă, mai ales că nu este vorba de o „conjunctură” oarecare, ci de dezbaterea *Constituției de la 1923*. Așadar, am considerat oportun să urmărim intruziunea ideologicului în această scriere, dar și modul în care Djuvara se raportează explicit la „tradițiile” constituționale europene. Această scriere se dovedește a nu fi una secundară, cum nici *Evoluție și revoluție* nu poate fi considerată astfel, pentru că idealul de justiție este prezent și aici, iar aspirația spre el este în multe momente un recurs la tradiția națională și la tradiția constituțională a Europei.

Dacă în plan teoretic „fondul” sistemului juridic este acel construct teoretic și ideal, care are la bază ideea de libertate, de drept și obligație, pe cea de persoană și cea de justiție, la nivelul practic al adoptării noii Constituții, formele și fondul instituțiilor depind de „separarea puterii”, de tradițiile și cutumele autohtone, de realitățile superioare pe care le-a impus Războiul, de interesele și voința unor grupuri sociale, care pot fi divergente. Și aici este invocat fondul rațional, dar Djuvara nu se rezumă la acesta, ci face apel la îndelungata tradiție a unor sisteme constituționale cum sunt cel al Franței sau cel al Belgiei, pe care le consideră compatibile cu fondul autohton.

Importul de legi se dovedise eficient și pentru Constituția de la 1866, care avea la bază Constituția Belgiei și, din perspectiva lui Djuvara, Constituția aceluiași stat putea reprezenta o

sursă și pentru Constituția noastră de la 1923, mai ales că un corpus important de legi aveau să rămână neschimbate.

Nu este nevoie de un efort prea mare să ne imaginăm importanța unei astfel de dezbateri despre „fondul” și „formele” justiției și Constituției românești în contemporaneitate. România ca țară membră a Uniunii Europene, din 2007, a trecut după Revoluție prin două momente majore de schimbare a Constituției, în 1991 și în 2003, cea din urmă în vederea aderării la Uniunea Europeană. În 1923, Constituția era schimbată în urma transformărilor pe care le impusese Primul Război Mondial. Deși din punctul de vedere al evenimentelor istorice situațiile nu sunt similare, în fond ele prezintă asemănări importante. România este pusă în situația de a ține cont de Tratatul de Instituire a unei Constituții Europene, semnat la Roma pe 29 octombrie 2004, de o legislație care vin din afara sa, iar adaptarea la identitatea națională este decisivă.

În acest context, dar și în urma schimbărilor din ultimii ani, credem oportun un recurs la filosofia dreptului lui Mircea Djuvara și la modul său de a se poziționa, comparatist, la Europa. Discuția „formelor fără fond” adusă în centrul culturii și societății românești de junimiști nu numai că nu s-a încheiat, ci capătă accente care ne vor pune în fața unor realități pe care le vom putea interpreta printr-o doctrină ca cea a lui Mircea Djuvara. Așadar, gândirea acestuia este una actuală, mai ales că ea presupune un fond rațional, adecvat la evoluțiile sociale, politice și sociale, iar atitudinea și ideologia sa, în descendența „pasiunii moderației”, reprezintă un foarte important fond pentru actualitate.

În concluzie, Mircea Djuvara a creat un adevărat sistem de filosofia dreptului pe bazele raționalismului (neo)kantian, la care și-a adaptat ideologia liberală în funcție de care a avut o carieră politică pe care a considerat-o întotdeauna în prelungirea activității sale juridice, ambele fiind în slujba ideii și idealului de justiție.

BIBLIOGRAFIE

*1. Scrierile lui Mircea Djuvara*³⁸⁶

Djuvara, Mircea, *Fundamentul fenomenului juridic. Reflecții asupra principiilor logice ale cunoașterii juridice*, traducere de Roxana Albăstroi, ediție critică, studiu introductiv, note și comentarii de Dan Sfirnă, Craiova, Editura Aius, 2014.

Djuvara, Mircea, *Dialectică și experiență juridică*, traducere și studiu introductiv de Andreea Dragomir, Craiova, Editura Sim Art, 2007.

Djuvara, Mircea, *Filosofia contemporană și dreptul*, ediție critică și text stabilit de Adrian Michiduță, Cluj-Napoca, Editura Grinta, 2005.

Djuvara, Mircea, *Teoria generală a dreptului. Izvoare și drept pozitiv*, Cuvânt introductiv de Barbu B. Berceanu, ediție îngrijită de Marius Ioan, București, Editura ALL BECK, 1995.

Djuvara, Mircea, *Eseuri de filozofie a dreptului*, studiu introductiv, selecția textelor și note de Nicolae Culic, București, Editura Trei, 1997.

Djuvara, Mircea, *Puterea legiuitoare, în Constituția din 1923 în dezbaterile contemporanilor*, București, Editura Humanitas, 1990.

Djuvara, Mircea, *Evoluție și revoluție*, în vol. *Doctrinile partidelor politice*, Editura Garamond, București, f.a., pp. 371-389.

Djuvara, Mircea, *Pe ruinele materialismului*, în vol. *Personalități și curente filosofice*, ediție îngrijită, cuvânt înainte și note de Petre Dan. Editura Polirom, Iași, 1999, pp. 65-68.

Publicațiile profesorului Mircea Djuvara până în iunie 1941, București, Imprimeria Independența, 1941³⁸⁷.

---

³⁸⁶ Edițiile postume ale operei lui Djuvara pe care le-am citat pe parcursul lucrării. În anexa 2 redăm bibliografia exhaustivă antumă a lui Mircea Djuvara.

³⁸⁷ Desfășurătorul acestei borșuri bibliografice am reprodus-o în Anexa 2.

2. Referințe filosofice și critice:

Aristotel, *Politica*, ediție bilingvă, traducere, comentarii și index de Alexander Baumgarten, cu un studiu introductiv de Vasile Muscă, București, Editura IRI, 2001.

Aristotel, *Etica nicomahică*, traducere, studiu introductiv, comentarii și index de Stella Petecel, București, Editura Științifică și enciclopedică, 1988.

Bagdasar, N.; Herseni, Traian; Bârsănescu, S. S., *Filosofia românească de la origini până în prezent*, vol. V, București, Societatea Română de Filozofie, 1941.

Bauman, Zygmunt, Tim May, *Gândirea sociologică*, traducere din engleză de Mihai C. Udma, București, Editura Humanitas, 2008.

Bădescu, Mihai, „Natura conceptuală a dreptului și a cunoașterii juridice în opera lui Micea Djuvara”, în *Matrici filosofice și concepte integrative*, volum coordonat de Ana Bazac, Anișoara Henrieta Șerban, Marius Augustin Drăghici, Craiova, Editura Aius, 2009.

Bădescu, Mihai, „Natura conceptuală a dreptului rațional și a cunoașterii juridice în opera lui Mircea Djuvara”, în volumul *Matrici filosofice și concepte integrative volum omagial Angela Botez*, coord. Ana Bazac, Anișoara Henrieta Șerban, Marius Augustin Drăghici, Craiova, Editura Aius, 2009.

Bădescu, Mihai, *Introducere în filosofia dreptului*, Editura Lumina Lex, București, 2003.

Bădescu, Mihai, *Școli și curente în gândirea juridică*, în vol. *Concepte fundamentale în teoria și filosofia dreptului*, Editura Lumina Lex, București, 2002.

Berceanu, Barbu B., *Universul juristului Mircea Djuvara*, București, Editura Academiei, 1995.

Bergson, Henri, *Cele două surse ale moralei*, traducere și studiu introductiv de Diana Morărașu, Iași, Editura Institutul European, 1992.

Bergson, Henri, *Introducere în metafizică*, traducere și prefață de Diana Morărașu, Iași, Editura Institutul European, 1998.

Bergson, Henri, *Energia spirituală*, traducere și postfață de Bogdan Ghiu, București, Editura Meridiane, 2002.

Bergson, Henri, *Eseu despre datele imediate ale conștiinței*, traducere de Mihnea Columbeanu, Oradea, Editura Antet, 1999.

Bitoleanu, I, *Introducere în istoria dreptului*, Editura Fundației „România de Măine”, București, 2006.

- Biriș, Ioan, *Filosofia dreptului*, Tipografia Universității de Vest din Timișoara, Timișoara, 1997.
- Boboc, Alexandru, *Filosofi contemporani (II)*, Cluj-Napoca, Editura Grinta, 2007.
- Boudon, Raymond, *Texte sociologice alese*, studiu introductiv și selecție de Ion Aluș și Traian Rotariu, traducere din limba franceză de Traian Rotariu, București, Editura Humanitas, 1990.
- Boudon, Raymond, *Acțiunea*, în *Tratat de sociologie*, Editura Humanitas, București, 1997.
- Botez, Angela, *Dialectica creșterii științei*, București, Editura Academiei, 1980.
- Boboc, Alexandru, *Filosofi contemporani (II)*, Editura Grinta, Cluj-Napoca, 2007.
- Boia, Lucian, *Capcanele istoriei: elita intelectuală românească între 1930 și 1950*, ediția a II-a revăzută și adăugită, București, Editura Humanitas, 2012.
- Boia, Lucian, *Istorie și mit în conștiința românească*, București, Editura Humanitas, 2011.
- Cernea, Emil; Molcuț Emil, *Istoria statului și dreptului românesc*, București, Editura Universul Juridic, 2013;
- Ciobanu, D., *Introducere în studiul dreptului*, Editura Hyperion, București, 1922.
- Cocoș, Ștefan, *Drept roman*, București, Editura All Beck, 2000;
- Craiovan, Ion, *Filosofia dreptului sau dreptul ca filozofie*, București, Editura Universul Juridic, 2010.
- Del Vecchio, Giorgio, *Lecții de filosofia dreptului*, traducere de J. C. Drăgan, introducere de Mircea Djuvara, Editura Europa Nova.
- Del Vecchio, Giorgio, *Justiția*, Editura Cartea Românească, București, 1923.
- Dicționar de istoria și filosofia științei*, coord. Dominique Lecourt, ediția a II-a revăzută și adăugită, traducere coordonată de Laurențiu Zoicaș, Iași, Editura Polirom, 2009.
- Dicționarul operelor filosofice românești*, Ion Ianoși (coordonator general), București, Editura Humanitas, 1997.
- Didier, Julia, *Dicționar de filosofie*, Editura Univers enciclopedic, București, 1996
- Duca, I. G., *Doctrina liberală*, în *Doctrinile partidelor politice*, București, Editura Garamond, 1995.
- Duică, G. Bogdan, „Cantianii români”, în *Sămănătorul*, nr. 6, 8 februarie 1904, an III, pp. 81-84; reluat în Addenda volumului: Ion Zalomit, *Principiile și meritele filosofiei lui Kant*, traducere din limba franceză de Maria Michiduță, ediție critic de Adrian Michiduță, Craiova, Editura SimArt, 2008,
- Dumitriu, Anton, *Istoria logicii*, vol. 3, București, Editura Tehnică, 1997.

Fellmann, Ferdinand, *Istoria filozofiei în secolul al XIX-lea*, traducerea capitolului de Valentin Cioveie, București, Editura ALL, 2000.

Flonta, Mircea, *20 de întrebări și răspunsuri despre Immanuel Kant*, București, Editura Humanitas, 2012.

Florian, Mircea, *De la mythos la logos. O scurtă introducere în filozofie*, ediție critică, studiu introductiv, note și bibliografie de Adrian Michiduță, Craiova, Editura Aius, 2013.

Focșeneanu, E., *Istoria constituțională a României*, Editura Humanitas, București, 1999.

Forian, Mircea, *Scrieri alese*, ediție îngrijită, cu un studiu introductiv și note de Nicolae Gogoneață, București, Editura Academiei Republicii Socialiste Române, 1968.

Georgescu, Paul Alexandru, *Filosofia dreptului în contextul actualității*, București, Editura Universității „Titu Maiorescu“, 2001.

Georgescu, Paul Alexandru, *Mircea Djuvara – valoare reprezentativă a creativității românești*, studiu introductiv la Barbu B. Berceanu, *Universul juristului Mircea Djuvara*, București, Editura Academiei, 1995.

Georgescu, Paul, *Mircea Djuvara (un sistem de filozofie juridică)*, București, Editura Bucovina, 1942.

Georgescu, Ștefan, *Filosofia dreptului. O istorie a ideilor din ultimii 2500 de ani*, București, Editura ALL BECK, 2001.

Ghiță, Simion, *Mircea Djuvara*, în vol. *Filosofie și știință în România*. Editura Științifică, București, 1970, pp. 89-90.

Ghiță, Simion, *Semnificația și particularitățile kantianismului în evoluția filozofiei românești*, în *Revista de filozofie*, an. 21, nr. 6/1974, pp. 747-748.

Godfrez-Smith, Peter, *Filosofia științei. O introducere critică în teoriile moderne*, București, Editura Herald, 2012.

Grotius, Hugo, *Despre dreptul războiului și al păcii*, traducere de George Dumitru, Editura Științifică, București, 1968.

Gusti, Dimitrie, *Charles Diehl – Mircea Djuvara*, în vol. *Cincisprezece elogii academice*, Timișoara, Editura de Arte Grafice „Rapid“, 1943.

Hegel, G. W. F., *Principiile filozofiei dreptului*, traducere de Virgil Bogdan și Constantin București, Editura IRI, 2015.

Iliescu, A.-P., Socaciu, E. M., *Fundamentele gândirii politice moderne*, Antologie comentată, Iași, Editura Polirom, 1999.

Ionescu, Cristian, *Dezvoltarea constituțională a României. Acte și documente 1741-1991*, București, Editura Monitorul Oficial, 2000.

Isac, Ionuț, „Simion Bărnuțiu și filosofia”, partea I în *Anuarul Institutului de Istorie „G. Barițiu” din Cluj-Napoca*, Series Humanistica, tom. VII, 2009, p. 223–232; partea a II-a în tom. X, 2012, p. 147–158

Joja, Athanase, „Mircea Djuvara”, în vol. *Filosofie și cultură*, Editura Minerva, București, 1978, pp. 226-227.

Kelsen, Hans, *Doctrina Pură a Dreptului*, traducere de Ioana Constantin, București, Editura Humanitas, 2000.

Kant, Immanuel, *Critica rațiunii pure*, traducere de Nicolae Bagdasar și Elena Moisuc, București, Univers Enciclopedic Gold, 2009.

Kant, Immanuel, *Antropologia din perspectivă pragmatică*, traducere de Rodica Croitoru, Oradea, Editura Antaios, 2001.

Kant, Immanuel, *Critica rațiunii practice*, traducere de Nicolae Bagdasar, București, Editura IRI, 1999.

Kant, Immanuel, *Scrieri moral-politice*, traducere, studii introductive, note și indicii de Rodica Croitoru, București, Editura Științifică, 1991.

Maiorescu, Titu, *Prelegeri de filozofie*, ediție îngrijită, note, comentarii și indice de Grigore Traian Pop și Alexandru Surdu, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1980.

Maiorescu, Titu, *Din „Critice”*, studio introductive de Liviu Rusu, ediție îngrijită de Dominica Filimon-Stoicescu, București, Editura Tineretului, 1967.

Maiorescu, Titu, *Contra Școalei Bărnuțiu*, Iași, Edițiunea și Imprimeria Societății Junimea, 1868.

Mallaurie, Philippe, *Antologia gândirii juridice*, traducere din franceză de Doina Jela-Despois, București, Editura Humanitas, 1996.

Marcu, Liviu, *Istoria dreptului românesc*, București, Editura Lumina Lex, 1997.

Mătășaru, Nicolae (coord.), *Actualitatea filosofiei lui Immanuel Kant*, Craiova, Editura Aius, 2007.

Michiduță, Adrian, „Fundamentul filosofiei juridice la Mircea Djuvara”, în *REconstrucția filosofiei românești*, Craiova, Editura Aius, 2012.

Mill, John Sturat, *Despre libertate*, ediția a II-a, traducere din engleză de Adrian Paul-Iliescu, București, Editura Humanitas, 2001.

Mihai, Gheorghe C., Radu I Motica, *Fundamentele dreptului, teoria și filosofia dreptului*, Editura ALL, 1997.

Montesquieu, *Despre spiritul legilor*, traducere de Andreea Tănase, București, Editura Antet, 2011.

Morar, Vasile, „Precis de filozofie juridică”, în *Dicționarul operelor filosofice românești*, Ion Ianoși (coordonator general), București, Editura Humanitas, 1997.

Munteanu, Ștefan, *Repere în istoria filosofiei dreptului*, București, Editura Wolters Kluwer, 2009.

Muscă, Vasile, *Încercare asupra gândirii românești. Schița unui profil istoric*, ediția a II-a, revăzută, Cluj-Napoca, Editura Grinta, 2009.

Negulescu P.P., *Filosofia Renașterii*, București, Editura Eminescu, 1986;

Ollig, Hans-Ludwig, „Neokantianismul”, în *Istoria filozofiei în secolul al XIX-lea*, Editor Ferdinand Fellmann, traducerea capitolului de Valentin Cioveie, București, Editura ALL, 2000.

Opriș, Octavian, *Mircea Djuvara. Filosof al dreptului*, în *Ateneu*, an. XXIII, 11 noiembrie 1986.

Pandrea, Petre, *Filosofia politico-juridică a lui Simion Bărnuțiu*, București, Editura România Press, 2007.

Papahagi, George, „Drept rațional, izvoare și drept pozitiv”, în „*Revista de filozofie*”, vol. XIX (serie nouă), nr. 4, octombrie-noiembrie, 1934.

Petreu, Marta, *Filosofii paralele*, Ediția a II-a revăzută și adăugită, Iași, Editura Polirom, 2013.

Petreu, Marta, *Diavolul și ucenicul său: Nae Ionescu – Mihail Sebastian*, Iași, Editura Polirom, 2009.

Petru, Marta, *De la Junimea la Noica. Studii de cultură românească*, Iași, Editura Polirom, 2011.

Petrovici, Ion, „Kant și cugetarea românească” (1925), reprodus integral în *Addenda* volumului Ion Zalomit, *Principiile și meritele filosofiei lui Kant*, traducere din limba franceză de Maria Michiduță, ediție critic de Adrian Michiduță, Craiova, Editura SimArt, 2008.

Piuitu, Dumitru-Viorel, *Filosofia juridică a lui Mircea Djuvara*, Craiova, Editura Sitech, 2006.

Preda, Cristian, *Rumâni fericiți. Vot și putere de la 1831 până în prezent*, Iași, Editura Polirom, 2011.

Pop, Traian Grigore, *Ideea de drept în filosofia juridică a lui Mircea Djuvara*, Craiova, Revista „Ramuri”, an IV, nr. 8 (38), 15 august 1967.

Pop, Grigore Traian, „Cuvânt înainte”, în Titu Maiorescu, *Prelegeri de filozofie*, ediție îngrijită, note, comentarii și indice de Grigore Traian Pop și Alexandru Surdu, Craiova, Editura Scrisul Românesc, 1980.

Popa, Nicolae; Dogaru, Ion; Dănișor, Gheorghe; Dănișor, Dan Claudiu, *Filosofia dreptului: marile curente*, București, Editura C. H. Beck, 2007.

Rousseau, J.J., *Contractul social*, traducere de H.H. Sathl, București, Editura Antet, 2005.

Russ, Jaqueline, *Metodele în filozofie*, traducere de Vasile Tonoiu, București, Editura Univers Enciclopedic, 1999.

Russ, Jaqueline, *Panorama ideilor filosofice. De la Platon la contemporani*, traducere de Margareta Gyurcsik, Editura Amarcord, Timișoara, 2002.

Russell, Bertrand, *Istoria filozofiei occidentale*, vol. II, traducere din limba engleză de D. Stoianovici, București, Editura Humanitas, 2005.

Sperantia, Eugeniu, *Mircea Djuvara*, în vol. *Figuri universitare*, Editura Tineretului, București, 1967.

Sperantia, Eugeniu, „Principiul rațiunii suficiente în logica juridică”, în „Revista de Filozofie”, anul XXV, nr. 2, aprilie-iunie 1940.

Sperantia, Eugeniu, *Lecțiuni de enciclopedie juridică. Cu o introducere istorică în filosofia dreptului*, Cluj, Tipografia „Cartea Românească”, 1936.

Stanomir, Ion, *Junimismul și pasiunea moderației*, București, Editura Humanitas, 2013.

Stroe, C.; Culic, Nicolae, *Momente din istoria filosofiei dreptului*, Editura Ministerului de Interne, București, 1994.

Stroe, C., *Reflecții asupra dreptului*, București, Editura Lumina Lex, 1998.

Tăușan, Gr., *Scrieri filosofice alese*, ediție critică, text stabilit, note și bibliografie de Adrian Michiduță, Craiova, Editura Aius, 2010.

Tăușan, Grigore, *Concepțiile juridice ale d-lui Giorgio del Vecchio și studiile d-lui Mircea Djuvara*, în *Viitorul*, an. 28, nr. 8521, 11 iunie 1936.

Vieriu, Eufemia; Dumitru Vieriu, *Dre pt constituțional și instituții politice*, București, Editura Economică, 2005,

Weber, Max, *Economy and Society: an Outline of Interpretive Sociology*, University of California Press, Berkeley.

Weber, Max, *Teorie și metodă în științele culturii*, Ed. Polirom, Iași, 2001.

Zalomit, Ion, *Principiile și meritele filosofiei lui Kant*, traducere din limba franceză de Maria Michiduță, ediție critic de Adrian Michiduță, Craiova, Editura SimArt, 2008.

*** *Istoria dreptului românesc*, vol. I-II (părțile 1, 2), Editura Academiei, București, 1980-1984.